

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

John Locke in context. De historische opkomst van het moderne sociale contract

Alexander Rosenthal Pubul

1. 'Lockeaans liberalisme' en whig-geschiedenis

De positie van John Locke (1632-1704) in de canon van het westerse politieke denken blijft onaangetast. Deze veelgeprezen 'vader van het liberalisme' vormde de intellectuele verdediging voor de *Whig Revolution* in Engeland (1688) en zou later de politieke geloofsbelijdenis leveren voor de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring (1776). In onze tijd viel de opkomst van het liberalisme als de basis van de wereldorde samen met de opkomst van een Amerikaanse supermacht, voortvloeiend uit de bloedige nationale en ideologische conflicten van de twintigste eeuw. De erfenis van Locke is inderdaad heel breed en veelzijdig te noemen.

Maar al bestaat er consensus over de *betekenis* van het liberalisme (en dus over zijn stichter John Locke), de intellectuele context waaruit het liberalisme van Locke is voortgekomen, lijkt nog steeds slecht te worden begrepen. Een van de boosdoeners is het hardnekkige verhaal van de *Whig history*. Deze benadering neigt ertoe de geschiedenis te interpreteren als een opgaande lijn onder de bescherming van triomferende Engels-protestantse culturen, vanuit de duisternis van het verleden naar een moderne wereld van vrijheid en commerciële welvaart. *Whig history* gaat verder met de dualistische verdeling van historische krachten in helden en schurken, al naargelang zij deze opmars van de vooruitgang ondersteunden of belemmerden.

Zoals Michael J. Connolly (2021) uitlegt:

Na een methode te hebben gevonden, creëerden de Whig-historici een handige definitie van vooruitgang die de klasse bevestigde waaruit zij voortkwamen. Vooruitgang vertegenwoordigde de protestantse Europese principes van individualisme en vrijheid (vaak gedefinieerd als 'doen wat je wilt', in de formulering van Matthew Arnold) en, in het verlengde daarvan, de Whiggery en het liberalisme die ontstonden om dit te verdedigen. Vijanden van de vooruitgang waren de katholieken en de Tories die 'voortdurend dwarslagen' en die, om een gebruikelijke Whig-/liberale uitdrukking te gebruiken, 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis stonden'.

In zo'n simplistisch beeld zou men bijvoorbeeld nauwelijks de grote rol vermoeden van katholieke theologen (tegen wie Lockes tegenstander sir Robert Filmer zijn verhandeling richtte) in de vroege doctrines van natuurlijke rechten en consensueel bestuur. Het kernconcept van het liberalisme, namelijk dat de *natuurlijke rechten* aan het individu toebehoren, is in geen geval een innovatie van Locke of de verlichting. Hedendaagse wetenschappers hebben de intellectuele oorsprong van doctrines over natuurlijke rechten nu tot ver in de middeleeuwen getraceerd en zij werden prominent in de vroegmoderne tijd als gevolg van de debatten van het Spaanse Rijk over de mensenrechten van volkeren in de Nieuwe Wereld.⁴⁴ Wij zullen ons hier concentreren op de ontwikkeling van de moderne socialecontracttheorie, waarin de school van Salamanca een sleutelrol heeft gespeeld. In wat volgt zullen we een complexer beeld schetsen dan de karikatuur van de whig-geschiedenis suggereert; een beeld dat John Locke zal situeren binnen de bredere context van de vroegmoderne Europese intellectuele geschiedenis. Maar eerst zou het nuttig zijn om de centrale uitgangspunten van Lockes liberalisme te definiëren.

---

44 De wetenschappelijke literatuur over deze kwestie is reeds vrij overvloedig. Men kan bijvoorbeeld kijken naar Brett (1997), Tierney (1997) en Tuck (1979).

2. Het liberale liberalisme van Locke gedefinieerd

Eén manier om het klassieke liberalisme van Locke te begrijpen, is het opvatten als een reeks antwoorden op drie eeuwigdurende vragen van de politieke filosofie, die ten minste teruggaan tot de klassieke oudheid:

- Wat is de oorsprong van de politieke samenleving?
- Wat is de basis van politieke verplichting – d.w.z. waarom gehoorzamen?
- Wat is het doel van de politieke samenleving?

Antieke wijsgeren zoals Aristoteles gaven specifieke antwoorden op elk van deze vragen. De oorsprong van de politieke samenleving moet in de menselijke natuur zelf worden gezocht want, zoals de beroemde uitspraak zegt ‘de mens is van nature een politiek dier’ (ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον) (Aristoteles 1944: 1253a). Aangezien er voor Aristoteles geen pre-politieke voorwaarde is, impliceert dat een antwoord op de tweede vraag over de politieke verplichting – er zijn *altijd* heersers en geregeerden geweest. Daarom zegt Aristoteles:

Gezag en ondergeschiktheid zijn voorwaarden die niet alleen onvermijdelijk maar ook opportuun zijn; in sommige gevallen zijn de dingen vanaf het moment van de geboorte gemarkeerd om te heersen of om geregeerd te worden. (Aristoteles 1944: 1254a)

En ten slotte is de vraag naar het doel van de politiek volgens Aristoteles morele voortreffelijkheid of deugdzaamheid:

[...] de politieke gemeenschap moet daarom geacht worden te bestaan omwille van nobele daden, niet slechts om gemeenschappelijk te leven [...]. (Aristoteles 1944: 1281a)

Het liberalisme van Locke kan rechtstreeks tegenover Aristoteles worden gesteld, want hij gaf op elk van deze vragen een ander antwoord. Locke beweert met een beroemde uitspraak dat er een ‘natuurtoestand’ is vóór de politieke samenleving.

Aangezien er in deze prepolitieke toestand geen natuurlijke heersers en geen natuurlijke geregeerden zijn, zal deze natuurtoestand zijn:

[...] een staat van volmaakte vrijheid om hun daden te ordenen, en over hun bezittingen en personen te beschikken, zoals hun dat goedgevindt, binnen de grenzen van de wet van de natuur, zonder toestemming te vragen, of afhankelijk te zijn van de wil van enig ander mens. Een staat ook van gelijkheid, waarin alle macht en rechtspraak wederkerig is, niemand heeft meer dan een ander [...]. (Locke 1689: II.4)

Mensen zijn hier 'gelijk' in die zin dat niemand gezag over anderen mag opeisen, en vrij in die zin dat (binnen de grenzen van het natuurrecht) iedereen mag doen wat hij wil. Zonder enige natuurlijke aanspraak op heerschappij is de enige mogelijke basis voor politieke verplichtingen die heersers en geregeerden binden, *de vrije instemming* om geregeerd te worden en deel te nemen aan de politieke samenleving:

Gezien de MENSEN, zoals gezegd, van nature allen vrij, gelijk en onafhankelijk zijn, kan niemand *zonder zijn eigen toestemming* uit deze positie worden gezet en worden onderworpen aan de politieke macht van een ander. (Locke 1689: VIII.95)⁴⁵

"Voor Locke omvat het begrip 'eigendom' alles waar het individu een natuurlijk recht op heeft, namelijk 'leven, vrijheid en landgoed'. Het eigenlijke doel van de politieke orde is om te beschermen.

Dan rest ons nog de laatste vraag over *het doel* van de regering. Hier lijkt Locke af te wijken van de klassieke traditie van deugdzaamheid als het doel van het politieke leven. In plaats daarvan vertelt Locke ons dat 'het behoud van eigendom het

45 Cursivering toegevoegd.

doel van de overheid is [...]’ (Locke 1689: XI.138). Er moet op gewezen worden dat Lockes opvatting van ‘eigendom’ ruim is – men heeft niet alleen eigendom van dingen en bezittingen, maar ook van zijn eigen persoon. Locke rechtvaardigt bovendien een natuurlijke aanspraak op de goederen van de wereld voor zijn voorziening als de morele basis van eigendom, gebaseerd op de Bijbelse toekenning van heerschappij aan de mens over de aarde, en op het menselijke vermogen om door arbeid de natuur te veranderen (Locke 1689: V.). Dit recht is slechts onderworpen aan het zogenaamde ‘lockeaanse voorbehoud’ dat door Robert Nozick wordt besproken – de verplichting om niet zoveel te nemen dat anderen worden benadeeld (Locke 1689: V.27). Wat centraal staat in zijn versie van het liberalisme, is dat voor Locke het begrip ‘eigendom’ alles omvat waar het individu *een natuurlijk recht* op heeft, namelijk ‘leven, vrijheid en landgoed’ (Locke 1689: VII.87), dat het eigenlijke doel is van de politieke orde om te beschermen.

3. De uitdaging van het absolutisme en het patriarchaat in de zestiende en begin zeventiende eeuw

Lockes liberalisme is uiteindelijk een antwoord op het absolutisme, dat ernaar streeft grenzen te stellen aan de overweldigende macht van de staat. Absolute monarchie, zo moeten we ons goed herinneren, is geen middeleeuwse bestuurstheorie maar een vroegmoderne. De middeleeuwse wereld had Europa opgevat als één enkele *Res Publica Christiana* onder de geestelijke macht van de paus en de wereldlijke macht van de Heilige Roomse Keizer. Het middeleeuwse staatsbestel was bovendien sterk gedecentraliseerd door het feodale systeem. Theologische beginselen en politieke omstandigheden hadden de neiging de macht van middeleeuwse koningen sterk te beperken. In de vroegmoderne periode begon het Europese christendom zich te ontwikkelen tot een systeem van soevereine staten, toen de monarchen in Frankrijk, Spanje en Engeland hun macht over de kerk en de feodale adel lieten gelden en het koninklijke gezag centraliseerden via civiele administraties en beroepslegers. Dit nieuwe systeem van soevereine staten onder absolute monarchen vereiste een intellectuele verdediging om het te legitimeren. Jean Bodin riep in zijn *Six Books of the Republic* op tot één enkele, ongedeelde vorst door terug te grijpen op twee principes uit het Romeinse recht, gevonden bij de jurist Ulpianus. ‘Wat de vorst behaagt heeft de kracht van de wet’ (‘Quod principi placuit legis habet vigorem’) en ‘De vorst is vrijgesteld van de wet’ (‘Princeps legibus solutus’). Dat was in wezen een voluntaristische theorie van het recht – het recht vloeit voort uit de soevereine

wil van de koning, en kan dus niet worden beperkt door iets anders dan die wil zelf.⁴⁶ Een andere theorie ten gunste van het absolutisme die voor onze discussie van belang is, was het patriarchaat. Het belangrijkste pleidooi voor het patriarchaat werd gevoerd in het werk *De Imperandi Autoritate* (1593) van Hadrian Saravia. Daarin pleit Saravia voor de eenheid van koninklijke en vaderlijke macht.⁴⁷ Het politieke gemenebest wordt behandeld naar analogie van het gezin, dus net zoals kinderen natuurlijke onderdanen van hun vaders zijn, zo worden mensen geboren in natuurlijke onderwerping aan koningen – in feite ‘vaders’ van hun koninkrijken. Patriarchalisten beweerden gewoonlijk dat Adam zowel vaderlijk als koninklijk gezag had en dat dit gezag door overerving afstamde, hoewel Saravia betoogt dat het niet nodig is aan te tonen dat alle koningen de directe erfgenaam waren van adamisch gezag (Sommerville 1983: 239). De theorie vond natuurlijk vatbare monarchen zoals Koning James I, auteur van zijn eigen patriarchalistisch traktaat *The True Law of Free Monarchies* (1598).

4. De socialecontracttheorie van de jezuïeten – Het antwoord op het moderne absolutisme

Francisco Suarez s.j., een opmerkelijk jezuïetenfilosoof en theoloog van de school van Salamanca, leverde in zijn *Tractatus de Legibus* (1612) een van de meest intellectueel significante weerleggingen van de patriarchalistische these. Zijn argument tegen het patriarchaat omvat verschillende elementen. Ten eerste maakt hij een onderscheid tussen het ‘economische’ (huiselijke) gezag van de vader in zijn huishouden en het politieke gezag. Voor Suarez ‘had Adam economische macht, geen politieke’ (‘Habuisse Adamum potestatem oeconomicam, non politicam’) (Suarez 1612: I.III). Suarez beweert hier dat vrijheid, niet onderwerping aan gezag, de natuurlijke toestand is waarin mensen geboren worden (‘Ex natura rei omnes homines nascuntur liberi’) (1612: I.II). Suarez beargumenteert op deze basis dat er een prepolitieke toestand moet bestaan (of wat Locke een ‘natuurtoestand’ zou noemen) waarin allen gelijk zijn omdat niemand een natuurlijk recht heeft om over de anderen te heersen. Bovendien behoort de oorspronkelijke soevereiniteit of macht onmiddellijk toe aan de hele gemeenschap (‘potestas ex natura rei est immediate in communitate’) (1612: IV.2). Gezien deze oorspronkelijke toestand van vrijheid en gelijkheid kan het recht om te heersen alleen worden gelegitimeerd

---

46 Voor Bodins discussie over soevereiniteit, zie Bodin (1955), Boek I. Hoofdstuk VIII.

47 Voor een bespreking van Saravia's ideeën, zie Sommerville (1983).

door instemming en de vrije delegatie van bevoegdheden door de gemeenschap aan de soeverein ('[...] necesse est ut consensus communitatis illi tribuatur') (1612: IV.2). Deze overeenkomst om geregeerd te worden (het 'pactum subjectionis') is de primaire basis van de vroegmoderne socialecontracttheorie.

"Het recht om te heersen kan alleen worden gelegitimeerd door instemming en de vrije delegatie van bevoegdheden door de gemeenschap aan de soeverein."

5. Filmers kritiek op het jezuïtische constitutionalisme

Nergens had het debat tussen sociaalcontractconstitutionalisme en koninklijk absolutisme meer urgente praktische relevantie dan in Stuartiaans Engeland tijdens de zeventiende eeuw. Het conflict culmineerde in de gewelddadige Engelse Burgeroorlog (1642-1651) tussen koning en parlement en de regicide van koning Charles I.⁴⁸ De centrale vraag was 'Waar ligt de soevereiniteit?' – bij de koning op grond van goddelijk en natuurlijk recht? Of bij het Engelse parlement als vertegenwoordiger van de soevereine gemeenschap? Sir Robert Filmer (1588-1653) was een fervente royalist, en hij verweet de jezuïeten dat zij de Roundheads van argumenten voor revolutie voorzagen. Als de macht van de koning slechts gedelegeerd was door de gemeenschap, zoals Suarez en Bellarmine beweerden, waarom konden zij die macht dan niet terugnemen en de koning zijn macht ontnemen? Dat was de centrale zorg van Filmers werk *Patriarcha* (1680):

[...] op grond van deze leer hebben beide Jezuiten, en sommige andere ijverige voorstanders van de Geneefse Discipline, een gevaarlijke conclusie getrokken, namelijk *dat het volk of de menigte de macht heeft om de vorst te straffen of te beroven.*

48 Waarin ook de religieuze strijd tussen puriteinen en laudiaanse anglicanen een rol speelde.

De kern van Suarez' argumentatie, die Filmer hoopt omver te werpen, is het idee dat aangezien het gezag van Adam slechts huiselijk was en niet koninklijk, de mensen vrij geboren zijn in plaats van onderworpen:

Suarez de Jezuïet komt op tegen het Koninklijk Gezag van Adam, ter verdediging van de Vrijheid en Vrijheid van het volk; en hij betoogt aldus. Door het Scheppingsrecht (zegt hij) had Adam slechts *Oeconomische* macht, maar geen *Politieke*. (Filmer 1680)

Filmer wil het patriarchalistische argument nieuw leven inblazen door te steunen op Bijbelse exegese om te betogen dat het gezag van Adam zowel vaderlijk als koninklijk was, en ook erfelijk omdat het werd doorgegeven aan de patriarchen en latere koningen. Toen Filmers *Patriarcha* in 1680 postuum werd gepubliceerd, bevond de Engelse restauratiemonarchie zich midden in een nieuwe crisis die deze kwesties opnieuw relevant maakte. Sommige parlementariërs wilden de broer van koning Charles II, James, van de troon stoten, wat leidde tot de Uitsluitingscrisis (1679-1681). Alle geschillen tussen de partij van de koning (tory's) en het parlement (whigs) werden nieuw leven ingeblazen. *Patriarcha* gaf munitie aan het standpunt van de tory's. Het was dan ook tegen Filmers verhandeling dat een ijverige whig met de naam John Locke zijn *Two Treatises* zou richten.

6. Lockes *Two Treatises of Government*

Met de toetreding van koning James II werd het probleem voor Locke en zijn whig-beschermheer, de graaf van Shaftsbury, hoe nu het verzet te rechtvaardigen dat leidde tot de Whigrevolutie van 1688 (die de protestantse monarchie van William en Mary installeerde). Dat probleem werd bemoeilijkt door de invloed van het patriarchalistische argument van Filmer. Het patriarchaat moest dus worden ondermijnd. De eenvoudigste manier om dat te doen zou zijn geweest om openlijk de jezuïtische socialecontracttheorie te verdedigen die Filmer in zijn traktaat had willen aanvallen. Dat zou echter onpolitiek zijn geweest. James II was een rooms-katholiek en daarom probeerden de whigs hem eerst van de troon te stoten en (als dat niet lukte) hem door een revolutie omver te werpen. Jezuïeten zoals Suarez en Bellarmine steunen zou Lockes politieke bedoelingen nauwelijks gediend hebben. Gelukkig was er voor Lockes doel een anglicaanse theoloog in de elizabethaanse periode – Richard Hooker – die vrijwel dezelfde zaak bepleitte

als Suarez, in zijn werk *The Laws of Ecclesiastical Polity*. Locke citeert Hooker in zijn hele *Second Treatise*. De belangrijkste punten kunnen slechts kort worden samengevat.⁴⁹ Locke baseert zich op Hooker wat betreft het onderscheid tussen het vaderlijke en het koninklijke gezag, waarvan de eenheid de basis was van het patriarchalisme: '[...] deze twee machten, het politieke en het vaderlijke, zijn zo volmaakt verschillend en gescheiden [...]' (Locke 1689: VI).⁵⁰ Ten tweede verwijst Locke naar Hooker met betrekking tot het idee van een prepolitieke natuurtoestand: 'aan hen die zeggen dat er nooit mensen waren in de staat van de natuur, zal ik het gezag van de oordeelkundige Hooker niet tegenspreken (*Eccl. Pol.* i. 10)' (Locke 1689: II.15).

Ten derde haalt Locke Hookers bewering aan dat 'zij zagen, dat het leven naar de wil van één man, de oorzaak werd van alle ellende van de mens' (Hooker 1594-1597: I.10) om te argumenteren voor de *ongemakken* van de natuurtoestand die de mens in de richting van een politieke samenleving drijft (Locke 1689: VII.94).⁵¹ Ten vierde gebruikt Locke Hookers bewering over de gelijkheid van de natuurtoestand: 'deze gelijkheid van de mens door de natuur, ziet de rechtvaardige Hooker als zo duidelijk in zichzelf, en boven alle twijfel verheven [...]' (Locke 1689: II.5).

Ten vijfde gebruikt Locke Hooker voor het idee van *toestemming* en *het sociale contract* als basis van politieke verplichting, zich beroepend op Hookers bewering dat 'wetten zijn er dus niet die niet door publieke goedkeuring zo zijn gemaakt (Hookers *Eccl. Pol.* l. i. sect. 10)' (Locke 1689: XI.143).

Kortom, Lockes vertrouwen op Hookers theorie omvat bijna alle centrale elementen van zijn betoog tegen het patriarchalisme. Op al deze punten zijn Hookers standpunten vrijwel identiek aan die van Suarez en Bellarmine die Filmer had aangevallen (en die Locke dus moet hebben gekend). Lockes bijdrage aan de moderne theorie van het sociale contract is daarom niet zozeer een radicale vernieuwing als wel een homogene ontwikkeling vanuit een bestaande traditie van politieke filosofie, die door Lockes revolutionaire politieke doelstellingen enigszins verdoezeld werd.⁵²

49 Voor een uitgebreidere uiteenzetting van Hookers invloed op Locke, zie Rosenthal (2008).

50 Locke (1689). *Second Treatise*, "Of Paternal Power" 71. In feite is de weerlegging van Filmers argument voor de vereniging van het vaderlijke en koninklijke gezag het project van *First Treatise*.

51 Locke (1689). *Second Treatise*. "Of Political or Civil Societies".

52 Dat wil niet zeggen dat de politieke theorie van Locke geen nieuwigheden bevat, zoals het grotere individualisme en de nadruk op eigendom, een minder teleologische versie van het natuurrecht, en zijn *Letter on Toleration*, waarin datgene wat Locke specifiek liberaal noemt misschien wel het duidelijkst naar voren komt.

Literatuur

- Aristoteles. *Politica*. Engelse vertalingen bij Perseus, ontleend aan Aristoteles. (1944). *Aristoteles in 23 Volumes*, Vol. 21, vertaald door H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; Londen, William Heinemann Ltd.
- Bodin, J. (1955). *Six Books of the Commonwealth*. Boek I. Hoofdstuk VIII. Basil Blackwell. Geraadpleegd van http://www.yorku.ca/comminel/courses/3020pdf/six_books.pdf.
- Brett, A. (1997). *Liberty, Right and Nature: Individual Rights in Later Scholastic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connolly, M.J. (2021). The Tory Interpretation of History. *The Imaginative Conservative*, 24 oktober 2021. Geraadpleegd van <https://theimaginativeconservative.org/2021/10/tory-interpretation-history-michael-j-connolly.html>.
- Filmer, R. (1680). *Patriarcha, or the Natural Power of Kings*. London: Richard Chiswell. Geraadpleegd van <https://oll.libertyfund.org/title/filmer-patriarcha-or-the-natural-power-of-kings>.
- Hooker, R. (1594-1597). *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*.
- Locke, J. (1689). *Second Treatise of Government*.
- Rosenthal, A. (2008). *Crown under Law: Richard Hooker, John Locke, and the Ascent of Modern Constitutionalism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Sommerville, J.P. (1983). Richard Hooker, Hadrian Saravia, and the Advent of the Divine Right of Kings. *History of Political Thought*, 4(2), 229-245. Geraadpleegd van <http://www.jstor.org/stable/26212444>.
- Suarez, F. (1612). *Tractatus de Legibus*, I. III.
- Tierney, B. (1997). *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law 1150-1625*. Atlanta: Scholar's Press.
- Tuck, R. (1979). *Natural Rights Theories. Their Origin and Development*. Cambridge: Cambridge University Press.